

Concepties van samenlevingsopbouw

Trends 10

door Gui van Hooijdonk en Ad Raspe, Hilda Verwey-Jonker Instituut Utrecht

'Sociale vernieuwing is een permanent proces, waarin de vitaliteit van relaties tussen individuen, groepen en organisaties wordt vergroot, ten einde de kwaliteit van het bestaan van alle Rotterdammers zo te bevorderen, dat zij in zelfstandigheid en harmonie kunnen leven.' Dat was de werkdefinitie, waarmee de stad Rotterdam het startschot gaf voor haar sociale vernieuwing. Het mag geen wonder heten, dat deze definitie herinneringen oproep aan het aloude gedachtengoed van de samenlevingsopbouw. Was dat gedachtengoed immers ook niet doortrokken van zaken als vitaliteit, zelfstandigheid en harmonie? Deze vraag bracht het NIMO, inmiddels opgegaan in het Verwey-Jonker Instituut, op het idee de tiende editie in de reeks trendonderzoeken te wijden aan 'concepties van samenlevingsopbouw'.

We wilden met dit onderzoek nagaan, welke duiding het begrip samenlevingsopbouw anno 1993 aanneemt en welke oude en nieuwe elementen daarin zijn aan te wijzen. We wilden dat doen vanuit de veronderstelling, dat oude betekenissen in de loop van de tijd niet geheel verdwijnen, maar als een soort van onderlaag bij nieuwe betekenissen een rol blijven spelen. We dachten dat een dergelijk onderzoek met het oog op de inhoudelijke profilering van welzijnswerk van nut kon zijn. Door decentralisatie en de daaruit voortvloeiende noodzaak om voor plaatselijke problemen steeds plaatselijke oplossingen te bedenken neemt naar verwachting de behoefte aan die profilering toe.

De speurtocht naar concepties van samenlevingsopbouw is ondernomen door te rade te gaan bij opbouwwerkers. Zij zijn de mensen die dagelijks maatschappelijke ontwikkelingen vanuit een leefbaarheidsoptiek waarnemen. Gekozen is voor een postenquête onder de 750 opbouwwerkers, die we in Nederland konden traceren. Daarvan hebben er 225 een uitvoerige vragenlijst van 18 pagina's ingevuld en teruggestuurd; een respons van 30%. In vergelijking met een inventarisatie van 1990 zaten er onder die 225 iets meer mannen, iets meer werkers op wijkniveau, iets minder werkers uit gemeenten boven de 50.000 inwoners. Deze verschillen zijn in zoverre relevant, dat de overeenkomsten met 1990 groter zijn dan de verschillen. Bovendien past bij de vergelijking de nodige terughoudendheid, omdat tussen 1990 en 1993 ten gevolge van ombugingen, herschikkingen en reorganisaties ongetwijfeld de populatie van samenstelling is veranderd. In dit artikel zullen we eerst kort de geschiedenis induiken om na te gaan welke duidingen de term samenlevingsopbouw en wat daar aan voorafging globaal heeft aangenomen. Daarna gaan we in op de onderzoeksresultaten en wel langs drie invalshoeken: de wijze waarop de opbouwwerkers elementen van samenlevingsopbouw anno 1993 benoemen; de kijk op het eigen werk, die we hebben aangetroffen; en de projecten en activiteiten, waar werkers de meeste tijd insteken. Kijk op het werk en projecten/activiteiten benutten we ook om het begrip samenlevingsopbouw nader in te kleuren en handen en voeten te geven. Het artikel besluit met een schets van het perspectief, waarin onze bevindingen geplaatst kunnen worden. Het is

"Deze wijze van benaderen was tamelijk pretentueus"

van belang te vermelden, dat dit artikel slechts een balans van het onderzoek bevat. Precieze onderzoeksgegevens zijn inclusief verantwoording te vinden in het onderzoeksverslag, dat bij het Verwey-Jonker Instituut verkrijgbaar is.*

'Petite histoire'

Voor het eerst na jaren duikt de term 'samenlevingsopbouw' op als concept met een potentieel positieve lading. Iemand als Piet Winkelaar deed samenlevingsopbouw in 1974 nog af als de 'manier, waarop de samenleving is opgebouwd': een begrip dat hetzelfde is als maatschappelijke structuur en waar je dus verder niet naar om hoefde te kijken. Winkelaar zette zich daarbij af tegen het gedachtengoed van Van Tienen & Zwanikken uit 1969, neergelegd in hun boek 'Opbouwwerk als een sociaal-agogische methode'. Zij noemden samenlevingsopbouw een maatschappelijke functie, net zoals het onderwijs in de samenleving een maatschappelijke functie heeft. Deze wijze van benaderen was dus tamelijk pretentueus. Niettemin geeft de omschrijving van samenlevingsopbouw in de Rijkssubsidieregeling Samenlevingsopbouw van 1971 blijk van een neutrale toezetting: 'het met en door de bevolking bevorderen van het op maatschappelijk en cultureel welzijn gericht functioneren van de samenleving als zodanig, door het scheppen van omstandigheden, structuren en relaties die daartoe bijdragen'.

We zullen door ongeveer 1970 als uitgangspunt te nemen eerst teruggaan in de tijd om na te gaan welke elementen er aan samenlevingsopbouw 'avant la lettre' te bespeuren waren en vervolgens bekijken welke ladingen het begrip na Van Tienen & Zwanikken heeft gekregen. Vervolgens

proberen we al interpreterend na te gaan welke nieuwe karakteristieken aan 'samenlevingsopbouw anno 1993' wellicht te onderkennen zijn. Harry Broekman heeft met zijn dissertatie over de historie van de Stichting Opbouw Drenthe een doorkijkje gegeven in de manier, waarop voor de tweede wereldoorlog reeds opbouwerkideeën vorm kregen. De sociale ellende van de veenkolonien deed een provinciale instelling ontstaan, die van vele markten thuis was, zich gaandeweg meer facilitair ging opstellen en daardoor appelleerde aan zelfwerkzaamheid. Vlak na de oorlog, in het zuiden van Nederland reeds vanaf 1944, was het volksherstel, waarbinnen noties van samenlevingsopbouw in rudimentaire zin een rol speelden. De volksherstelbeweging kwam voort uit de wens vooroorlogse vormen te vervangen. Daardoor kwam er gedurende korte tijd enige ruimte tussen overheid en verzuild particulier initiatief. Door die ruimte konden naast 'Opbouw Drenthe' ook in de overige provincies van Nederland provinciale opbouworganen ontstaan. In een andere dissertatie, die van Neij en Hueting, staat dit proces boeiend beschreven. Het naoorlogse landschap wordt bepaald door de strijd tegen maatschappelijk en moreel verval. Dat verval werd enerzijds gezien als erfenis van de oorlog, anderzijds als begeleidend verschijnsel van de naoorlogse industrialisatie.

In een brochure, die het toenmalige ministerie van Maatschappelijk Werk in 1962 ter gelegenheid van z'n tienjarig bestaan uitgaaf, verstaat dit ministerie onder 'maatschappelijk opbouwwerk' de volgende zaken:

- samenwerking in organisatorisch verband (Nationale Raad voor Maatschappelijk Werk, organen van samenwerking, provinciale opbouworganen, welzijnsstichtingen, organen voor sociale wijkopbouw, stedelijke overlegorganen);
- bevordering van het gemeenschapsleven (buurtwerk, sociaal groepswork, agrarisch-sociale voorlichting, dorpscentra);
- sociale aanpassing van bepaalde groepen (vluchtelingen, buitenlandse werknemers en migranten, woonwagenbewoners, thuislozen en probleemgezinnen).

Op gevaar af bepaalde periodes te grof te karakteriseren zou je kunnen zeggen, dat de periode vóór de oorlog in het teken stond van het bestrijden van achterstand, terwijl na de oorlog meer de nadruk lag op het bevorderen van sociale cohesie. Dit wil niet zeggen, dat na de oorlog niet meer aan achterstandsbestrijding werd gedaan, maar dat dit in het teken stond van het bevorderen van sociale cohesie. Dit verschijnsel duidt erop, dat concepties zich in de loop der jaren als het ware stapelen. In nieuwe concepties worden oude als onderstroom meegenomen.

Ook in de benadering van Van Tienen en Zwanikken speelt sociale cohesie en achterstand op de achtergrond mee, maar hoofdkenmerk in hun benadering is toch wel democratisering. Ze nemen de jaren zestig dus in hun benadering mee. Maar, zoals gezegd, hun toonzetting was neutraal. De Volksherstelbeweging van vlak na de oorlog werd vrij snel vervalmen tussen overheid en verzuild particulier initiatief. Om niet aan dit gevaar ten prooi te vallen voerden Van Tienen & Zwanikken het principe van de non-directiviteit in. Het moest de werker tussen overheid

en particulier initiatief de nodige ruimte bieden.

Begin jaren zeventig zijn het niet alleen democratiseringsopties, maar komt ook ontplooiing breeduit in het vaandel van de samenlevingsopbouw te staan. Zie het rapport 'Teams voor samenlevingsopbouw' van de Nationale Raad voor Maatschappelijk Welzijn uit 1971:

'Het gaat in de samenlevingsopbouw om (bij)sturen van sociale verandering in de richting van een pluriforme samenleving, waarin zelfverwerkelijking en zelfstandigwording van de mens mogelijk is, de machtsverdeling rechtvaardig en de ontplooiingskansen gelijk.' Tussen 1970 en 1990 volgen benaderingen elkaar in sneltreinvaart op. De probleem-project-methode, beoogde in de woorden van Koos Vos 'de aanpak van eigen bestaansvoorwaarden door bevolkingsgroepen zo rationeel mogelijk te organiseren'. Ze wordt in 1975 in de nota 'Nader beleidsbepaling inzake de samenlevingsopbouw' tot officieel beleid van het ministerie van CRM verheven. Wolfgang Beck lanceert het concept van belangenbartiging door zelforganisatie. Gerard de Kleyn schetst voor het opbouwwerk een emancipatoir perspectief. Er ontstaat een tegenstelling tussen de zakelijke en de romantische vitalisten. Aan pretenties geen gebrek, totdat ze ten gevolge van het verschijnen van Hans Achterhuis' boek 'De markt van welzijn en geluk' werden neergesabeld. Samenlevingsopbouw staat in deze periode in het teken van de reductie van machtsverschillen en dat geldt zowel voor het hoogdravende concept van Wolfgang Beck als voor de nuchtere benadering die uit de probleem-project-methode spreekt.

Aan het einde van de jaren tachtig is er sprake van een 'revival'. De proclamatie van de sociale vernieuwing geeft de samenlevingsopbouw nieuwe kansen. De ruimte om aan sociale vernieuwing vanuit opbouwwerkoptiek invulling te geven wordt ruimschoots benut. Komt de aanzet tot sociale vernieuwing in eerste instantie vanuit de overheid en vanuit het besef van het problematisch functioneren van die overheid, ze heeft ook iets van doen met het wegvallen van het oude particulier initiatief en met de roep om een gerevitaliseerd 'maatschappelijk middenveld'. De samenlevingsopbouw heeft zich onder verwijzing naar het bevolkingsbelang moeizaam een plaats bevochten tussen overheid en traditioneel particulier initiatief. Naarmate de invloed van het verzuilde particulier initiatief afnam, werd voluit de bevolkingslijn gekozen, totdat de macht van de overheidsgeldbuidel tot een meer berekenende koers noopte. Aan het begin van de jaren negentig doen overheidsproblemen en de atomisering van het samenleven opnieuw een roep om de re- dan wel de constructie van het sociale ontstaan.

Achterstandsbestrijding, sociale cohesie, democratisering, ontplooiing, reductie van machtsverschillen. We denken dat al die elementen vandaag de dag nog wel degelijk een rol spelen.

Van **achterstand** is sprake, wanneer bepaalde plaatsen, streken, wijken of dorpen in vergelijking met de gebieden eromheen op economisch, sociaal en cultureel gebied achterblijven. Opbouwwerk is te zien als een gerichte inspanning om te proberen iets aan die achterstand te doen. Doelstellingen van orde, rust, evenwicht en samenhang (**sociale cohesie**) hebben steeds in meer of minder verholde vorm aan opbouwwerk ten grondslag gelegen.

Vlak na de oorlog werden dergelijke doelstellingen onverhuld geventileerd. In de roerige jaren zestig en zeventig brachten ze het stigma van conservatisme met zich mee. Begin jaren negentig dient een citaat van Den Uyl ('de boel bij elkaar houden, dat is het dus') als voertuig van de sociale vernieuwing. Afkeer van autoritarisme en paternalisme voedden ideeën rond samenlevingsopbouw met democratische doelstellingen: **participatie** als noodzakelijke aanvulling op de formele, vertegenwoordigende democratie. De gerichtheid op **ontplooiing** is bij uitstek iets, dat in de jaren zestig opkomt. Ze stond toen in het teken van de filosofie, dat na de materiële welvaart er ruimte was vrijgekomen om te werken aan de immateriële kant, aan de kwaliteit van het leven. In deze vorm en vanuit deze achtergrond is die ontplooiingsfilosofie niet actueel meer. Elementen ervan kunnen echter wel degelijk een rol spelen. Zoals ontplooiing produkt was van de jaren zestig vormt het streven naar machtsreductie een kenmerk van de samenlevingsopbouw van de jaren zeventig. Of het nu probleemprojectmethode was, belangenbehartiging door zelforganisatie, of 'samen staan we sterk', inspanningen stonden in het teken van **machtsgelijkheid**. Opbouwwerk en welzijnswerk staan aan de kant van de machtelozen en geven ondersteuning in hun streven naar betere bestaansvoorwaarden.

Concepties van samenlevingsopbouw

Onze veronderstelling, dat elementen uit het verleden zich stapelen en daarmee onderdeel van een nieuwe duiding van samenlevingsopbouw uitmaken, is juist gebleken. Zonder uitzondering riepen ze grote herkenning op. Ze werden ook met tal van praktijkvoorbeelden toegelicht. Ten aanzien van het element van **achterstandsbestrijding** zijn bij de genquëteerde opbouwwerkers een drietal posities te onderscheiden. De eerste positie houdt een instemming in met de opvatting, dat de overheid opbouwwerk inzet, waar dat op basis van achterstandscriteria het meest nodig is. Een tweede positie is die van opbouwwerkers, die vinden dat hun werk eigenlijk een basisvoorziening hoort te zijn, maar er verder ook niks aan kunnen doen dat de overheid hun werk veelal slechts in achterstandssituaties inzet. Een derde te onderscheiden positie sluit op de vorige aan: opbouwwerk is weliswaar in niet-achterstandssituaties denkbaar, maar daar zou dan aparte financiering voor moeten worden verworven. Een enkeling zou dit soort werk zelf geen opbouwwerk willen noemen. Wat de criteria voor achterstand betreft pleiten veel werkers voor een ruime interpretatie, zodat ook achterstandspreventie en het werken aan achterstanden die niet het gevolg zijn van achterstanden in de woonstreek, daaronder begrepen kunnen worden.

Sociale samenhang is een herkenbaar element in het werk van de opbouwwerkers. De interpretatie kan tweeledig kanten op gaan. Enerzijds is er het sociale-vernieuwingsadagium van het 'de boel bij elkaar houden': zorgen dat buurt en wijken niet afglijden. Anderzijds is er zorg voor sociale samenhang in buurten en wijken zelf. De noemer, waaronder die inspanningen plaatsvinden, is veelal beheer. Men zou beheer als de eigentijdse invulling van werken aan sociale samenhang kunnen beschouwen. Aan buurt- en wijkbeheer ligt een relativering van

overheidsinspanningen ten grondslag, een zekere bewustheid ook van de gebreken, die aan het functioneren van de overheid kunnen kleven. Die relativering wordt vertaald in een contractbenadering: het beschikbaar stellen van gelden in ruil voor een georganiseerde verantwoorde-lijkheid voor de woonomgeving.

Het element **participatie** hebben we proberen te vatten door een viertal uitspraken voor te leggen en door aan werkers te vragen, wat ze in aanvulling daarop aan participatie-argumenten konden bedenken. Het belangrijkste argument voor participatie is, dat het goed is dat bewoners zich voor hun woon- en leefomgeving verantwoordelijk voelen. Uit de aanvullende participatie-argumenten laat zich een nogal instrumentele benadering bij opbouwwerkers afleiden. Nuttigheidsargumenten hebben de overhand en kunnen we samenvatten in de slogan, dat participatie 'beter is voor de mensen en beter voor het beleid'. Verder is het zeer opvallend, dat participatie niet gezien wordt als iets dat in het verlengde ligt van de plaatselijke democratie. Uitgerekend het argument van participatie als aanvulling op de democratie werd het minst belangrijk gevonden, hing zelfs negatief samen met het argument, dat de verantwoordelijkheid van bewoners voor hun leefomgeving benadrukte. Te oordelen naar de inhoud liggen beide argumenten echter in elkaars verlengde. We denken, dat de opbouwwerkers met hun opstelling de kloof tussen samenleving en politiek impliciet bevestigen, althans in die delen van de samenleving, die ze in hun werk tegenkomen.

Persoonlijke groei, leereffecten, **ontplooiing** zijn elementen, die in het werk grote herkenning oproepen. Op basis van de gegeven toelichtingen komt ontplooiing in tweeledig zin tot uitdrukking. Enerzijds staat de aandacht voor persoonlijke groei in het teken van het bevorderen van autonomie bij mensen, zeggenschap over de inrichting van het eigen leven. Anderzijds gaat het om het bijbrengen van kennis en vaardigheden, dan wel het aangeven waar mensen die kennis en vaardigheden kunnen halen. Het werken aan de ontplooiing van mensen kan in het licht van buurt- en wijkbeheer als noodzakelijk worden gezien. Wanneer overheid en instanties de verantwoordelijkheid voor woning en woonomgeving deels aan wijk- en buurtbewoners willen laten, dan zullen bij die bewoners de kennis en de vaardigheden aanwezig moeten zijn om die verantwoordelijkheid ook waar te kunnen maken. Hoezeer hooggestemde motieven aan het werken aan ontplooiing ten grondslag kunnen liggen, de verklaring moet toch primair in deze sfeer worden gezocht.

Het bieden van ondersteuning bij **belangenbehartiging** is en blijft een belangrijk element in het werk. Zolang bewoners op buurt- en wijkniveau collectieve belangen hebben, is de ondersteuning ervan een 'natuurlijke' zaak. Aan het besef van de noodzaak van die ondersteuning ligt minder ideologische bevoegenheid ten grondslag dan in de jaren zeventig. Men acht een solidaire opstelling weliswaar belangrijk, maar onvoorwaardelijk is die solidariteit niet. Beperkingen zijn gelegen in het feit, dat de overheid subsidieert, dat belangen pas kunnen worden behartigd, wanneer mensen ze ook daadwerkelijk delen en dat de werker er persoonlijk achter moet kunnen staan.

Tot zover het overzicht van wat een rechtstreekse bevraging omtrent de historisch bepaalde concepties aan infor-

matie en interpretaties opleverde. We zijn ook indirect te werk gegaan door op basis van resultaten van eerder trendonderzoek meningen te peilen en zaken te registreren. Informatie over de kijk op het eigen werk en over de projecten en activiteiten, die opbouwwerkers onder handen bleken te hebben zijn benut om meer recente duidingen van samenlevingsopbouw aan te vullen en in te kleuren. De kijk op het eigen werk is onderzocht door opbouwwerkers karakteristieke uitspraken omtrent hun praktijk voor te leggen en activiteiten zijn geregistreerd aan de hand van een activiteiten-schema, dat aan trendonderzoek van 1990 was ontleend.

Kijk op het eigen werk

Als het om het bestrijden van **achterstand** gaat, dan wijzen werkers op de noodzaak van vorming en educatie. Gesignaleerd wordt tevens, dat er ook andere dan territoriumgebonden achterstanden (onderwijs, gezondheid) bestaan. Emancipatie duikt als doelstelling bij achterstandsbestrijding op. Solidariteit met ondersteunde groepen is weliswaar nodig, maar ze is niet onvoorwaardelijk. De ondersteuning moet echter wel effect sorteren. Dat wil zeggen, dat sociale verbanden blijven bestaan, wanneer de ondersteuning is opgehouden.

In het kader van **sociale vernieuwing** wordt opbouwwerk ingezet om wijken voor afglijden te behoeden. Problemen die opgelost moeten worden zijn, zo complex, dat een integrale aanpak nodig is. Opbouwwerk treedt daarbij op als wijkdeskundige, die instanties en instellingen bij elkaar probeert te brengen. Kennis van het functioneren van non-profit organisaties is daarvoor vereist.

Als het om de inrichting van de samenleving gaat en het **democratisch gehalte** ervan, dan worden flexibiliteit en toegankelijkheid bij overheid en instellingen als producten van opbouwwerk genoemd. Ze typeren de specifieke rol van opbouwwerk in het kader van sociale vernieuwing.

De positie van de werkers is er een in het spanningsveld tussen burger, politiek en ambtelijk apparaat.

Met betrekking tot de **sociale infrastructuur** in buurten en wijken zijn er enerzijds signalen van een terugloop van saamhorigheid, sociale controle en zelfwerkzaamheid. Groepen zouden zich consumptiever opstellen. Anderzijds constateert men dat hogere overheden door middel van decentralisatiebeleid voor hun verantwoordelijkheid weglopen. De geboden ondersteuning moet rekening houden met het potentieel van groepen en zich richten op randvoorwaarden, procedures en sociale processen.

Het **projectmatige** karakter van opbouwwerk komt tot uiting in de inbreng vanuit verschillende disciplines en in het scheppen van duidelijkheid over wat van verschillende disciplines mag worden verwacht. **Netwerken** moeten stapsgewijs worden ontwikkeld en ontstaan met name tussen bewoners en professionals. **Wijkontwikkeling** ontstaat doordat opbouwwerkers hun 'wijkdeskundigheid' inzetten.

Om **ervaringsgericht** te kunnen werken is een vertrouwensrelatie nodig. Ook met mensen, met wie dat niet zo makkelijk is (allochtonen, bejaarden). Communicatie is daarbij heel belangrijk. Bewoners moeten in netwerken voluit mee kunnen doen. Er zijn werkers, die vinden, dat daarvoor een langdurige opbouwwerkinzet nodig is.

Voorwaarde voor **beleidsbeïnvloeding** door bewoners is, dat ze hun eigen creativiteit aanboren, vaste denkpatronen doorbreken en denken in oplossingen in plaats van in problemen. Daarna moeten mensen zicht krijgen op partijen die van belang zijn, de doeleinden van die partijen, waar samenwerking mogelijk is en welke doelen bereikbaar zijn en welke niet.

Activiteiten en projecten

In totaal zijn ruim 50 omschrijvingen van projecten en activiteiten aan werkers voorgelegd. De top tien daarvan in het aanbod van 1993 zijn:

1. ondersteuning bewonersorganisaties, verenigingen en initiatieven;
2. woonomgevingsverbetering;
3. sociale vernieuwing;
4. overleg en samenwerking;
5. buurt- en wijksituatie;
6. beheer;
7. advies en informatie;
8. beleidsontwikkeling eigen organisatie;
9. initiatieven;
10. speelgelegenheden.

In het activiteitenaanbod van werkers neemt in vergelijking met 1990 ondersteuning en kadervorming toe, evenals bezigheden die met advies en ontwikkeling van doen hebben. Het werken voor groepen, de categorale aanpak, neemt duidelijk af. Ter illustratie een plaatje, waarin de volgorde van belangrijkheid wordt vergeleken tussen 1993 en 1990. De vergelijking betreft acht globaal omschreven typen projecten.

Professioneel werk aan leefbaarheid

Door uitspraken over de beroepspraktijk voor te leggen en te laten commentariëren kwamen we tot een schets van opbouwwerk anno 1993. Drie elementen komen daarbij naar voren. Ten eerste is er de **gestalte van het werk**. Opbouwwerkers kenschetsen hun aanpak als projectmatig, hechten grote waarde aan het opbouwen van netwerken, aan gebieds- en wijkontwikkeling. Als gevolg van het ingezette sociale vernieuwingsbeleid heeft het werk een opwaardering gekregen. Achterstandsbestrijding blijkt niet de enige invalshoek te zijn. Men wil daarbij de rol van de zwakste partij overigens niet over het hoofd zien. Een tweede element is de **bestendigheid van het concept 'samenlevingsopbouw'**. In de kern is er de laatste tientallen jaren niet veel veranderd. Werkers richten zich op de sociale infrastructuur. Ze willen daarbij uitdrukkelijk aansluiten op de ervaringen van direct betrokkenen. In hedendaagse termen is dit de leefwereldoriëntatie. Daarbij is het van belang niet uit te gaan van tekorten, die weggewerkt moeten worden. Productiever is het mensen 'uit te dagen', uit te gaan van ontwikkelingsmogelijkheden. Werkers willen mensen niet zonder meer in beleidsrituelen invoeren. Als derde willen we wijzen op het zogeheten **systeem-leefwereld** element, waar we wat langer bij stil willen blijven staan. De positie van het werk werd medio jaren tachtig met gro-

stijgers en dalers het globale beeld

1993

1990

ondersteuning van kaders

werk in bebouwde omgeving

advies & ontwikkeling

werk voor groepen

werk in bebouwde omgeving

leefbaarheid buurten & dorpen

maatschappelijke vraagstukken

maatschappelijke vraagstukken

leefbaarheid buurten & dorpen

woon- en leefomgeving

werk voor groepen

ondersteuning van kaders

woon- en leefomgeving

advies & ontwikkeling

werk rond voorzieningen

werk rond voorzieningen

ve pennestroken nog verwoord als 'tussen staat en straat'. Het opbouwwerk werd in staat geacht het binnenperspectief van de leefwereld te combineren met het buitenperspectief van het systeem, omdat het veel kennis in zich draagt over de wisselwerking tussen systemen en de alledaagse leefwereld. Deze problematiek is niet van de agenda verdwenen. Ten tijde van de landelijke conferentie 'samenlevingsopbouw, samenlevingsvraagstukken' wees Paul Kuypers er in 1991 op dat het opbouwwerk rond de begrippen 'burgerschap', 'het midden', en communicatie tot een nieuwe invulling moest komen. Het huidige onderzoek laat heel veel voorbeelden zien van die wisselwerkingen en invullingen. Bij alle behandelde concepten of het nu achterstand, sociale cohesie, participatie of belangenbehartiging betreft, komt de systeem-leefwereld problematiek pregnant naar voren. Het onderzoek levert wat dit betreft een rijk geschakeerd maar ook paradoxaal beeld op. Het werk lijkt met een ingebakken spanningsverhouding van doen te hebben die werkers anno 1993 heel duidelijk benoemen. Ze hechten eraan een vertrouwensrelatie met bewoners maar ook met 'instituten' op te bouwen. Zij plaatsen zich niet zonder meer op de 'bewonerslijn' en ervaren hun rol soms als corrumperend. Hun eigen specifieke professionele rol is duidelijk in het vizier gekomen. Die rol is een bemiddelende: bemiddeling tussen mensen en hun problemen, tussen mensen onderling, tussen groepen, tussen mensen en instanties, tussen groepen en instanties. Zoals hulp een vertrouwensrelatie met de cliënt vereist en tevens is blootgesteld aan de wens van de subsidiegever om beroepsinspanningen op effectiviteit te toetsen, zo kan ook opbouwwerk het vertrouwen van groepen die ondersteund worden, niet ontberen en zal tegelijkertijd het resultaat van de ondersteuning voor de subsidient zichtbaar moeten zijn. De overheid geeft door als geldschietster op te treden in belangrijke mate vorm aan de voorwaarden, waaronder mensen een menswaardig bestaan kunnen leiden. Aan de andere kant is de vrijwillige inzet van mensen ook een voorwaarde daartoe. Mensen laten zich in wisselende mate iets gelegen liggen aan leefbare plaatselijke verhoudingen.

Werkers plaatsen achterstandsbestrijding in emancipatoir perspectief. Ze constateren de noodzaak van vorming en

educatie. Ondersteuning vormt binnen de activiteiten een belangrijk element. Die ondersteuning moet effect sorteren, dat wil zeggen uitmonden in een duurzaam sociaal verband. Voorzover werkers een verbinding constateren tussen hun werk en het democratisch gehalte van de plaatselijke samenleving wijzen ze op de noodzaak van flexibiliteit en toegankelijkheid van overheid en instellingen. Er zijn signalen van een terugloop van saamhorigheid, sociale controle en zelfwerkzaamheid. Werk staat in het teken van sociale cohesie en het behoud van de sociale infrastructuur. Dat werk wordt moeilijker. Werkers zijn anno 1993 meer organiserend bezig. Een verklaring daarvoor zou kunnen zijn, dat ze zich meer dan voorheen moeten verlaten op de vrijwillige inzet van mensen.

Een aantal elementen tenslotte laat zich min of meer stellingmatig formuleren:

- er is vanuit het oogpunt van buurtbeheer weinig nieuws aan sociale vernieuwing;
- projectmatig werken betekent een duidelijke inbreng vanuit verschillende disciplines;
- netwerken ontstaan stapsgewijs tussen bewoners en professionals;
- de inbreng van de werker is 'wijkdeskundigheid';
- een vertrouwensrelatie met bewoners is absoluut nodig;
- voorwaarde voor beleidsbeïnvloeding is dat bewoners hun creativiteit aan kunnen boren en van daaruit verder opereren;
- het grote aandeel van organisatorische en beleidsmatige activiteiten kan ook worden verklaard door het optreden van de gemeente, die als subsidient en permanente reorganisator optreedt;
- categoriaal werk neemt op de agenda een duidelijk lagere plaats in en wellicht dat de noodzaak van het werken aan het verminderen van tegenstellingen op wijkniveau daar verband mee houdt.

Wanneer we in vervolg op de reeks achterstand, sociale cohesie, democratie, ontplooiing en belangenbehartiging een term zouden moeten bedenken, die wat we aan ideeën, opvattingen en activiteiten gevonden hebben, omvat, dan komen we - niet zo verrassend - op leefbaarheid

uit. Binnen die term komen alle opgesomde oude en nieuwe elementen van samenlevingsopbouw op enigerlei wijze samen.

Het volledige onderzoeksverslag kan schriftelijk of telefonisch worden besteld bij:
het Verwey-Jonker Instituut,
Kromme Nieuwe Gracht 6,
3512 HG Utrecht,
telefoon 030-300799,
 onder vermelding van 'Concepties van samenlevingsopbouw' en met opgave van naam en adres.

Literatuur

Commissie Sociale Vernieuwing Rotterdam. 1989. Het nieuwe Rotterdam in sociaal perspectief.

Broekman, H. 1987. Sociale innovatie in Drenthe. Mededelingen Opbouwwerk, themanummer 56.

Neij, R en E.V. Hueting. 1988. Nederlands Volksherstel 1944-1947. Culemborg.

De eerste tien jaren van het Ministerie voor Maatschappelijk Werk 1952-1962. 's-Gravenhage, 1962.

Rijkssubsidieregeling samenlevingsopbouw. 1971. Rijswijk/Den Haag.

Tienen, A.J.M. van en W.A.C. Zwanikken. 1969. Opbouw-werk als een sociaal-agogische methode. Deventer.

Peper, A. 1972. Vorming van welzijnsbeleid, evolutie en evaluatie van het opbouwwerk. Meppel.

Teams voor samenlevingsopbouw? 1971, NRMW, 's-Gravenhage.

Vos, K. 1985. Bladeren in het PPM-Dossier. 's-Hertogenbosch.

Kleijn, G. de, P. Nicolas en N. de Thouars. 1978. Thematische analyse opbouwwerk. Tilburg.

Beck, W. 1977. 'Samenlevingsopbouw van illusie naar concrete utopie'. In Marge, jrg. 1, nr. 1, pp 15-21.

De strijd om de community, onder redactie van Wim van Rees. 1981. Margecahier 3, Deventer.

Tussen straat & staat. 1985. Verslag lustrumcongres NIIMO, 's-Hertogenbosch.

Van Hooijdonk, G. en A. Raspe. 1990. De kaart van het opbouwwerk in Nederland, Trends 90, nummer 8, 's-Hertogenbosch.

Van Hooijdonk, G. en A. Raspe. 1992. Kwaliteitsstandaarden Opbouwwerk, Trends 91, nummer 9. 's-Hertogenbosch. □

Dr. Gradus Hendriks-Stichting

Opbouwwerk en lokale omroep. Een wandeling door de literatuur.
 Door Harry Janssen/Fred stafleu. **Opbouwwerk -cahier 1**
 (Den Haag, oktober 1993)

In de reeks Opbouw-cahiers verschijnen beknopte publicaties over opbouwwerk-relevante onderwerpen. In deze eerste-
 ling vindt u een beschouwing over de relatie tussen opbouwwerk en lokale omroep. Daarbij is ervoor gewaakt de beteke-
 nis van een 'alledaags onderwerp' als de lokale omroep, maar ook de rol van het lokale opbouwwerk, te overdrijven. De
 analyse beoogt helderheid te verschaffen over de raakvlakken tussen beide.

Bestelformulier

Ik zou graag Opbouw-cahier nr. 1 ontvangen

Naam instelling:
 Straatnaam:
 Postcode/plaats:
 Tel.nummer:

Van grote en kleine verhalen

Analyse

door Gui van Hooijdonk, Ad Raspe en Mart Dozy

Het begon in 1982 als een bliksemonderzoek onder vijftig opbouwwerkinstellingen en het groeide uit tot een jaarlijkse peiling naar de stand van zaken met en ontwikkelingen in het Nederlandse opbouwwerk. In dit artikel vragen we ons af, wat tien jaar trendonderzoek laat zien over opbouwwerk. We gaan ook na, hoe ontwikkelingen theoretisch te plaatsen zijn en wat daarvan de betekenis voor het opbouwwerk in de komende jaren kan zijn.

De eerste negen trends

In de trendonderzoeken werd een aantal zaken éénmalig onderzocht, waardoor de vergelijking tussen de verschillende jaren niet goed mogelijk is. Over het geheel genomen komt er echter een portret van het opbouwwerk in de jaren tachtig naar voren, dat redelijk duidelijke trekken vertoont. Op dat portret staan: de organisatie van het werk, de thema's die aandacht krijgen, de verschuivingen daarbinnen, de mening van bewonersorganisaties en het beeld dat welzijnsambtenaren van opbouwwerk hebben.

De organisatie van het werk

Het aantal instellingen van waaruit opbouwwerk wordt bedreven, liep tijdens de onderzochte periode met 20 terug tot 303 in 1990, het jaar waarin de laatste peiling werd gehouden. Vooral éénmansposten werden daarvan de dupe. Het aandeel daarvan liep terug van 41% naar 22%, 76 in 1990. Er ligt op een of andere wijze een verbinding met het sociaal-cultureel werk. De verhouding tussen opbouwwerkers en andere agogische beroepskrachten is 1 : 3,5. Van opbouwwerk in dienst van de gemeente is nauwelijks sprake, 7 van de 303. In agrarische provincies als Friesland, Flevoland en Zeeland is de instellingsdichtheid laag en komt niet boven de 10 uit. De meeste instellingen, meer dan 50, zijn te vinden in Brabant en Zuid-Holland. In Zuid-Holland zit éénderde van het totaal aantal opbouwwerkers en dat komt door het grote aantal opbouwwerkers dat in Rotterdam en Den Haag te vinden is. Het aantal opbouwwerkers bleef in de loop der jaren relatief stabiel. Het zijn er ongeveer 1000 verdeeld over 700 formatieplaatsen, waarvan de helft bestaat uit voltijds-aanstellingen. Voor tweederde blijft opbouwwerk een mannenberoep. Het oplei-

dingsniveau is doorgaans HBO, waarna soms nog een vervolgopleiding is genoten. Er lijkt van vergrijzing sprake te zijn. In 1984 was 64% van de werkers tussen 30 en 40 jaar en was 40% ouder dan 35 jaar. In 1988 was bijna de helft minstens 7 jaar in dienst en in 1990, twee jaar later, blijken er in tweederde van de instellingen geen opbouwwerkers vertrokken.

De inhoud van het werk

In het laatste trendonderzoek van 1993 wordt eens te meer bevestigd, dat de laatste tien jaar het wijkgebonden en wijkgericht werk is toegenomen, met name in de grote steden. Het belangrijkste aandachtsgebied blijft onbetwistbaar 'wonen' en alles, wat daarmee samenhangt. Vroeger was het vooral de stadsvernieuwing; in de loop van de jaren tachtig komen zaken naar de voorgrond als buurtbeheer, woningverbetering, woonomgevingsverbetering (onderhoud, huurdersbelangen, leefbaarheid). Een constante is ook het thema onderwijs en dan vooral gekoppeld aan onderwijsvoor-rangsbeleid. In het eerste trendonderzoek dook een 'nieuw' speerpunt op: migrantenwerk, gericht op Surinamers, Antillianen, Marokkanen en Turken (74%). Dit groeide in enkele jaren uit van belangenbehartiging, hulp- en dienstverlening op het gebied van wonen en werken en het aanbieden van sociaal-culturele activiteiten tot het opzetten en ondersteunen van migrantenzelforganisaties. Een tweede thema, dat begin jaren tachtig werd opgepakt, was werkgelegenheid. Dat gebeurde door het organiseren van opvang en scholing en door pogingen om werk te creëren. Wat dit laatste aangaat ging het om projecten als het opzetten van bedrijfsverzamelgebouwen, buurtconomie, WEP-pers, banenpoolers. Het lijkt erop, dat werkop-

bouwwerk in tegenstelling tot migranten- of allochtonenwerk geen speerpunt blijft, maar een plaats krijgt naast ander categoriaal werk (vrouwen, jongeren, woonwagenbewoners). Er verandert weinig in de aandacht voor deze thema's. Met milieu of gezondheid houdt men zich als afzonderlijk thema slechts mondjesmaat bezig.

Bewonersgroepen

Uit de trendonderzoeken komt naar voren, dat opbouwwerkers zich nauw aan bewonersgroepen verbonden weten. In 1986 is die bewonersgroepen naar hun mening gevraagd. Van de onderzochte 125 groepen bestond de helft langer dan vijf jaar. Zaken waarmee men zich bezigield, waren vooral te rubriceren onder wonen, verkeer en leef sfeer. Een kwart van de onderzochte bewonersgroepen merkt de gevolgen van bezuinigingen doordat er minder uren ondersteuning beschikbaar waren. Die ondersteuning duurde doorgaans langer dan een jaar en werd als nuttig tot zeer nuttig ervaren. Groepen stelden het meest prijs op 'het beschikbaar stellen van faciliteiten' (60%), het 'verrichten van praktische diensten of werkzaamheden' (50%) en 'advisering omtrent samenwerking en het verwerven van steun' (50%). Het laagst scoorde 'het stimuleren van groepsleden en het bevorderen van onderlinge samenwerking'. Slechts 11% van de groepen zag dat niet of nauwelijks als nuttig. Dit punt scoorde later bij opbouwwerkers evenmin hoog, in tegenstelling tot strategische en organisatorische ondersteuning en advies.

Welzijnsambtenaren

Opbouwwerkers staan veelvuldig met ambtenaren in contact. De relatie met de gemeente loopt veelal via die lijn. In het trendonderzoek van 1989 onder welzijnsambtenaren bleken die doorgaans tevreden met de decentralisatie van het welzijnsbeleid. Het gaf hen meer mogelijkheden tot sturing en maatwerk. Ambtenaren onderkennen weliswaar het belang van de zelfstandigheid van het welzijnswerk, maar ze willen een stevige vinger in de

pap, als het om beleidsinhoudelijke zaken gaat. De politiek wordt daarbij nogal eens als stoorzender gezien. Men is vóór het inzetten van vrijwilligers in het welzijnswerk, mits er goede ondersteuning door beroepskrachten is. De ambtenaren hechten grote waarde aan de inbreng van bewoners in het gemeentelijk beleid. Op grond van later trendonderzoek valt daar volgens de waarneming van opbouwwerkers wel het een en ander op af te dingen. Welzijnsambtenaren stellen weliswaar prijs op overleg met instellingsbesturen, maar 40% van hen vindt ook dat er aan die kant weinig kennis van zaken is. Tweederde vindt eveneens, dat overleg slechts zinvol is, als het voortbestaan van de instelling niet op de tocht staat. Onduidelijkheid bestond er bij de ambtenaren over de vraag of opbouwwerkers over de grenzen van hun eigen beroep heen konden kijken en ook vond men het moeilijk om na te gaan, of de doelgroepen wel altijd bereikt worden.

Resumerend

De bezuinigingsrondes van midden jaren tachtig hebben niet geleid tot een daling van het aantal formatieplaatsen. Ze hebben samen met de decentralisatie van het welzijnsbeleid naar gemeenten wel gevolgen gehad voor de organisatorische vorm, waarin het werk werd gedaan. Dat blijkt uit de afname van het aantal eenmansposten en kleine instellingen, de toename van het aantal wijkinstellingen en de koppeling van opbouwwerk aan instellingen voor sociaal-cultureel werk. De decentralisatie heeft ook gevolgen gehad voor de financieringswijze. De invloed van de gemeente en met name die van ambtenaren op omvang en inhoud van het werk is daarmee groter geworden. Een gevolg is ook dat welzijn op de politieke agenda staat. Van de gemeenten had in 1989 67% een welzijnsplan, terwijl bij 14% een welzijnsplan in voorbereiding was. Opbouwwerk zit vooral daar waar achterstand is: in stedelijke gebieden waar de leefbaarheid en woonomgevingsfactoren problematisch zijn, waar onderwijsvoorraagsbeleid

geldt, waar werkloosheid heerst en waar spanningen tussen autochtonen en allochtonen worden gesignaleerd. Dat komt soms duidelijk, maar meestal impliciet naar voren. Het creëren en instandhouden van voorzieningen op wijkniveau lijkt meer en meer plaats te hebben gemaakt voor het opzetten en ondersteunen van initiatieven van groepen met een sociaal-economische achterstand. De scheiding tussen categoriaal en territoriaal werk wordt meer diffuus, wat mogelijk verband houdt met de concentratie van problemen en de grotere nadruk op projectmatig werk met meerdere groepen. Wat opvalt is dat de sociale vernieuwing geen verandering heeft gebracht in de thema's waarmee men zich bezighoudt en de groepen waarop men zich richt.

In de vocabulaires kwamen woorden als emancipatie en ontplooiing nauwelijks meer voor, wel in de methodiek en de doelen, die worden gesteld: de organisatorische, strategische en educatieve ondersteuning van organisaties 'van onder op'. Die woorden komen echter wel weer aan de orde bij het onderzoek naar de inhoud van het begrip 'samenlevingsopbouw', het dit jaar gehouden trendonderzoek.

Trends 10:

concepties van samenlevingsopbouw

Gaandeweg is in de loop van de jaren tachtig het beeld van emancipatie en zelfontplooiing vervaagd. Je zou kunnen zeggen, dat met het verschijnen van Achterhuis' boek 'De markt van welzijn en geluk' de doodsteek is toegebracht aan de welzijnswerker die zijn identiteit primair ontleende aan het bondgenootschap met onderdrukte groepen. Daarvoor in de plaats kwam de welzijnswerker, die zich zeer wel bewust was van het feit, dat zijn boterham met overheidsboter was besmeerd en dat er maar weinig overheden in Nederland te vinden waren, die dat bondgenootschap expliciet subsidieel wensten te stellen. De doodsteek die de bondgenoot kreeg betekende tevens een aanslag op het zelfbeeld van de werker. Het kon evenwel

ook niet zo zijn, dat zij of hij eind jaren tachtig moest worden gezien als de quasi-ambtenaar, die zich moeiteloos voegde naar gemeentelijke taakstellingen, die werden uitgevoerd vanuit particuliere instellingen die eigenlijk evengoed als gemeentelijke diensten konden worden beschouwd.

De sociale vernieuwing bracht het begin van eerherstel. Dat 'permanente proces, waarin de vitaliteit van relaties tussen individuen, groepen en organisaties wordt vergroot om de kwaliteit van het bestaan van mensen zo te bevorderen, dat zij in zelfstandigheid en harmonie kunnen leven' bleek in 1989 al aan de gang te zijn. Het werd op veel plaatsen begeleid door opbouwwerkers. Zo bezat de Dr. Gradus Hendriksstichting de tegenwoordigheid van geest om een bundel artikelen onder de noemer 'Sociale vernieuwing en opbouwwerk' uit te brengen. Onder andere kwam daarin het WAO-opbouwwerk ter sprake, waarvan het ontstaan reeds enige jaren vóór de sociale-vernieuwings-hausse ligt. In het trendonderzoek naar kwaliteitsstandaarden opbouwwerk kwam met betrekking tot sociale vernieuwing de volgende stelling aan de orde: 'Opbouwwerk maakt niet het instellingsbelang, maar de buurt tot voorwerp van handelen en daardoor vormt het een speerpunt in het sociale vernieuwingsbeleid.'

De gedachte aan enige parallelie met 'samenlevingsopbouw' kwam op. Kon het ontstaan daarvan immers ook niet worden verklaard uit a- en anti-institutionele drijfveren? Het tiende trendonderzoek, waarover elders in dit nummer meer, heeft geresulteerd in een schets van wat samenlevingsopbouw anno 1993 in zou kunnen houden. In het kader van dit artikel zullen we de twee genoemde elementen, ontplooiing en emancipatie, eruit lichten.

Ontplooiing

Ontplooiing kwam in het trendonderzoek van 1993 in tweeërlei zin tot uitdrukking: als iets dat in het teken staat van het streven naar autonomie, naar zeggenschap over het eigen leven; en als iets dat het gevolg is van leren, van scholing. De invul-

ling die werkers aan ontplooiing blijven te geven, komt niet zonder meer voort uit de eerder vermelde 'bondgenootschappelijke' houding, maar is meer instrumenteel, staat ten dienste van andere zaken. Wanneer het in het kader van buurtbeheer belangrijk gevonden wordt, dat bewoners zich voor hun woon- en leefomgeving verantwoordelijk voelen, dan moeten ze dat ook waar kunnen maken. Een autonome houding, het deelhebben aan activiteiten vanuit een gevoel van zeggenschap over het eigen leven, is een belangrijke voorwaarde voor die verantwoordelijkheid. In dit licht bezien is het streven naar ontplooiing ook belangrijk voor de subsidiënt, die buurtbeheer belangrijk vindt.

Leren en scholing maken vaak deel uit van trajectbegeleiding naar werk of naar andere vormen van zinvolle tijdsbesteding. Wanneer dat het geval is, is eveneens sprake van de situatie, dat het ontplooiingsstreven niet op zich, maar ten dienste van iets anders staat.

Emancipatie

Het emancipatie-element kwam in het tiende trendonderzoek met name tot uitdrukking, waar gevraagd werd naar de belangenbehartigingskant van het opbouwwerk en naar de noodzaak van een solidaire opstelling die voor ondersteuning bij belangenbehartiging noodzakelijk kan worden geacht. Het bieden van die ondersteuning ervaren werkers als een normale zaak, het hoort bij het werk. Genuanceerder zijn werkers, als het gaat om de vraag, of daarvoor een solidaire opstelling vereist is. Dan komen er voorbehouden in de zin van dat men niet plaatsvervangend wenst op te treden en dat men niet verder wil gaan dan bewoners zelf willen. Bovendien moet men ook achter het belang kunnen staan. De steun is dus niet onvoorwaardelijk.

Samenlevingsopbouw

Het beeld, dat op basis van trends 10 geschetst kan worden, bevatte weliswaar elementen van vroegere 'grote verhalen', maar kon als zodanig niet als het zoveelste grote ver-

haal worden aangemerkt. De wijze, waarop werkers zaken als ontplooiing en emancipatie in hun werk benoemen, is weliswaar niet wars van idealisme, maar getuigt vooral van realiteitszin. Zoekend naar een term, waarin de onderzochte nieuwe en oude elementen van samenlevingsopbouw enigermate samenkomen, kwamen we op 'leefbaarheid' uit. Dat is zeker een notie met een normatieve lading, maar geen spectaculaire. Leefbare sociale verhoudingen zijn voor mensen een gegeven, wanneer er geen verstoringen in het leefmilieu optreden. Leefbaarheid wordt pas nastrevenswaard, wanneer daarmee iets mis is.

Het postmoderne tijdperk

Naar aanleiding van het eerste trendonderzoek opinieerde Paul Kuypers, dat het erop leek, dat in het opbouwwerk alleen de bordjes verhangen waren. De oude keuzen waren naar zijn mening blijven bestaan; de agendapunten waren alleen veranderd. Voor hem kon dat niet voldoende zijn, omdat niet de verandering van onderwerpen, die dat onderzoek overvloedig liet zien, maar de wijziging in de machtsverhoudingen kenmerkend voor de toenmalige situatie was. Inmiddels zijn we tien jaar verder beland in een periode van het postmoderne debat. Wat levert dat op aan inzichten over die machtsverhoudingen? Het tiende trendonderzoek over concepties van samenlevingsopbouw was een gewaagde onderneming in een periode, die wordt beschouwd als het einde van het tijdperk van de grote verhalen, die twee eeuwen dienden ter legitimatie van het handelen. Voordat we ingaan op de consequenties hiervan voor het handelen van opbouwwerkers, gaan we kort in op het postmodernisme. We maken daarbij een onderscheid tussen de postmoderne situatie en het postmoderne denken. Het laatste is in feite een reflectie op de postmoderne situatie (cfr. Hoogland 1993).

De postmoderne situatie

De postmoderne situatie valt weliswaar samen, maar is niet synoniem met het postmoderne tijdperk (zie Best en Kellner 1991, hfst.1). Ken-

merk van dat tijdperk is een verschuiving van het accent in de economie van de industriële naar de dienstverlenende sector. In de postindustriële samenleving staat de informatietechnologie op een hoog peil, is de automatisering ver gevorderd, staat het welvaartsniveau op ongekende hoogte en draagt de wetenschap de kennis aan die nodig is voor de ontwikkeling en de sturing van de economische, politieke en sociale sectoren van de samenleving. Anders gezegd is de postindustriële samenleving hoogontwikkeld en zeer modern. De postmoderne situatie slaat niet zozeer op de hoogontwikkelde samenleving als zodanig, maar op de crisis ervan. Die crisis komt onder meer tot uiting in een toenemend aantal mensen dat door werkloosheid of arbeidongeschiktheid afhankelijk is van de staat. Zo langzamerhand heeft dit geleid tot forse problemen met de betaalbaarheid van het stelsel van sociale voorzieningen en tot het dreigende ontstaan van een onderklasse van niet-werkenden. De belangstelling van burgers voor politieke zaken neemt af. Personen lijken belangrijker dan de boodschap (als voorbeeld moge de aandacht voor de 'Brinkman-shuffle' dienen). De parlementaire enquête naar de uitvoering van de WAO bracht het falen van overheid en maatschappelijk middenveld aan het licht bij het controleren en uitvoeren van wetgeving. De solidariteit neemt af en de intolerantie neemt toe, zoals blijkt uit het succes van radicaal rechts met leuzen als 'eigen volk eerst' en 'buitenlanders eruit'. Het moderne Europa mist de wil en het vermogen om de ethnische zuivering naast de deur, in het voormalig Joegoslavië, te verhinderen.

Habermas geeft een adequate verklaring voor de crisisverschijnselen van de moderne samenleving. Die luidt kortweg de kolonisering van de leefwereld door het systeem: geld en macht nemen binnen het maatschappelijke substelsel, dat leefwereld heet, de plaats in van het argument.

Systeem en leefwereld

In 1981 verscheen het magnum opus van Habermas, 'Theorie des kommunikativen Handelns' (TKH), waarin hij de crisisverschijnselen van de moderne westerse samenlevingen probeert te verklaren. In zijn maatschappijtheorie maakt hij het analytisch onderscheid tussen leefwereld en systeem. Beide vormen de maatschappij met daaraan gekoppeld verschillende vormen van rationaliteit. Rode draad in de TKH vormen de rationalisering, rationaliteit en de onlosmakelijke verbondenheid tussen het objectieve, het normatieve en het expressieve. De leefwereld bestaat op het hoogste abstractieniveau uit cultuur, maatschappij en persoon en op institutioneel niveau uit de subsystemen privésfeer en publieke openbaarheid. Het systeem wordt gevormd door de subsystemen economie en staat. Leefwereld en systeem kennen ieder hun eigen vorm van rationaliteit, respectievelijk de communicatieve en strategische rationaliteit. Uitsluitend door communicatieve rationaliteit kan overeenstemming tot stand komen over wat objectief waar is, normatief juist én expressief waarachtig of authentiek. Het gaat dus om gemeenschappelijke definities van situaties of gedeeld begrip over standen van zaken in de werkelijkheid (zie Kunneman, 1985, hfst.1). Tegenover communicatieve rationaliteit staat strategische rationaliteit, die gericht is op de structureren en reproductie van het systeem en wordt gestuurd door de media geld en macht.

Fragmentarisering en kolonisering

De koloniseringsthese van Habermas bestaat uit twee elementen. Allereerst hebben rationalisering en differentiëring geleid tot fragmentarisering (Kunneman o.c.: 141). Het gaat daarbij om een versplintering van het alledaagse bewustzijn, waarbij de eenheid van het objectieve, het normatieve en het expressieve is verbroken. Een gevolg daarvan is dat de culturele reproductie, de sociale integratie en de socialisatie in gevaar komen. De culturele reproductie speelt op het vlak van wereldbeelden, waarin

nen relatief vastligt wat objectief waar, normatief juist en expressief waarachtig is. De sociale integratie speelt op het niveau van de instituties en de socialisatie op het niveau van het individu. (Ibid.:103). Samen zorgen deze drie processen voor de symbolische reproductie van de leefwereld.

Ten tweede leidt kolonisering uiteindelijk tot een crisis in de leefwereld, waarbij de sociale integratie - die speelt op het niveau van de maatschappelijke instituties - in gevaar komt. Waar geld en macht de dienst uitmaken is immers geen solidariteit meer nodig. Een crisis in de leefwereld hoeft echter nog niet automatisch tot een crisis in de samenleving (leefwereld én systeem) te leiden. Daarvoor is meer nodig. Wanneer namelijk twee processen gelijktijdig optreden. De leden van de samenleving ervaren normen, waarden en instituties als niet meer passend én, even belangrijk, sturingsproblemen krijgen een structureel karakter. Van dit laatste is sprake, wanneer het systeem met de ten dienste staande middelen maatschappelijke problemen niet meer op kan lossen. (Korthals en Kunneman, 1979:90) Habermas analyseert de crisisverschijnselen van de moderne samenleving vanuit een sociologisch perspectief. Lyotard doet dat vanuit wat hij de crisis binnen de filosofie noemt.

Het postmoderne denken

In 'La condition postmoderne' (1978) gaat Jean-François Lyotard in op de crisis in de filosofie. Dit vormt de aanzet tot de postmoderne stroming in de hedendaagse filosofie. Eenvoudig gezegd komt het postmodernisme neer op het 'ongeloof aan de metavertellingen' (Lyotard, 1988:26). Of concreter: 'het in diskrediet raken van de legitimaties die gestoeld zijn op bijvoorbeeld de dialectiek van de geest (Hegel), de emancipatie van het redelijke (Kant) dan wel het werkende subject (Marx), de ontwikkeling van de rijkdom (de liberale economie) enzovoort.' (Van Peperstraten 1990: 25; zie ook Kunneman 1990: 14 e.v.).

Kern van Lyotards betoog is, dat

het narratieve of pragmatische weten niet langer bij machte is het wetenschappelijke of instrumentele weten te legitimeren. Twee wereldoorlogen in deze eeuw leren onder meer dat de geschiedenis niet de geschiedenis is van de vooruitgang (narratieve legitimatie). Het rationalisme heeft eerder tot nieuwe vormen van onderdrukking geleid dan tot emancipatie van het subject. Lyotard zelf is moeilijk te lezen. De sociaal-filosofen Kunneman en Van Peperstraten hebben middels diverse artikelen zijn werk hier te lande toegankelijk gemaakt. Zij hanteren evenwel verschillende benamingen voor de 'différends', een tweede aspect in Lyotards denken, dat in dit verband belangrijk is. Strijdigheden en geschillen zijn de verschillende benamingen, die Kunneman en Van Peperstraten hanteren. Zo veel is wel duidelijk, het is te doen om meer dan 'meningsverschillen', wat een eenvoudige vertaling van 'différends' zou zijn. 'Différends' worden door Lyotard in verband gebracht met taal, met name met het geweld dat met taalgebruik gepaard gaat. Daartoe onderscheidt hij verschillende 'genres de discours', vertoogsoorten. Er zijn vele vertogen: die van de wetenschap, van de arbeid, van de esthetiek, het economische vertoog, etcetera. Hij gebruikt voor al die verschillende vertogen het beeld van de archipel, vele kleine eilandjes. Het taalspel is te vergelijken met een stoelendans met maar één stoel, waardoor dominantie ontstaat. In de huidige tijd overheerst het economische 'genre de discours'. Maar ook als je naar de geschiedenis kijkt hebben vertogen vaak een hegemoniale positie ingenomen. In de Griekse polis domineerde de retoriek volgens Lyotard en in de periode van de industriële revolutie viel het primaat bijvoorbeeld toe aan de techniek. Ieder genre hanteert zijn eigen doelstellingen, volgt zijn eigen regels. Je zou kunnen zeggen dat het er een eigen 'rechtspraak' op na houdt. Wat in Lyotards opvatting telt is dat er concurrentiestrijd is tussen de vele heterogene genres waardoor er 'différends' naar voren treden. Kunneman verwoordt het zo: 'er is

sprake van een 'différend' of strijdigheid wanneer een idioom ontbreekt om stem te geven aan ervaren onrecht of wanneer een dergelijk idioom wel beschikbaar is, maar niet als legitiem erkend wordt en door heersende vertoogsoorten geneutraliseerd of buiten werking wordt gesteld. Als teken dat van een strijdigheid sprake is, geldt voor Lyotard het zwijgen van de betrokkenen: zij ervaren onrecht, maar hebben geen taal om daar stem aan te geven, of zien zich door de heersende vertogen tot zwijgen gebracht.' (Kunneman, 1990, 24)

Als we het beeld van de 'recht-spraak' nog even vasthouden, is een geschil te onderscheiden van een geding. Een geding is bij de rechter nog uit te vechten omdat beide partijen in hetzelfde genre spreken. Bij een geschil daarentegen is dat niet het geval. Omdat het tribunaal slechts een van de genres spreekt, is de klager beroofd van de middelen tot argumenteren. Het onrecht dat hem overkomt heeft in het gangbare idioom geen betekenis. Het discours over de WAO is wat dit aangaat een treffende illustratie. WAO-ers hebben hun argumenten vruchteloos in andere discourses moeten formuleren.

De post-modernist Lyotard werkt een voorbeeld van de 'différends' uit, dat hij in dit geval ontleent aan de marxistische interpretatie over arbeid. Het betreft de transactie tussen het genre van de arbeid en het economische genre. Hij laat zien dat de arbeider bij het tribunaal van het arbeidsrecht niet kan klagen over de aan hem onttrokken arbeidskracht. In het arbeidsrecht wordt hij immers beschouwd als de verkoper van een waar, waarvoor de geldende prijs hem volledig schadeloos stelt. De arbeider dient zijn klacht te formuleren in het economische genre. Maar dit genre richt zich evenwel op koop en verkoop van waren. De klacht verdwijnt daarmee als sneeuw voor de zon (Van Peperstraten, 1991, 333).

Er zijn ook voorbeelden van 'différends' te bedenken die wat dichter bij de welzijnssector en het opbouwwerk liggen: illegalen en asielzoekers, woonrecht, en woonwagengedrag. De klachten die deze groepen naar voren brengen

worden veelal als niet ontvankelijk verklaard. Zij hebben geen recht van spreken.

Het post-moderne denken van Lyotard lijkt op meerdere punten interessant. Hij vraagt aandacht voor het 'lokale weten' in plaats van omvattende principes en grote verhalen, benadrukt het pluralisme en veelal de onbeslisbaarheid. Bovenal lijkt hij van belang omdat hij uitgaat van de minderheid en oog heeft oog voor processen van uitsluiting. Door de tijd heen hebben de trendsonderzoeken laten zien dat het mogelijk is het zwijgen van in de knel zittende groepen te doorbreken of stem te geven aan ervaren onrecht.

Zowel Habermas (zelf verklaard anti-postmodernist) als Lyotard benadrukken, zij het elk vanuit een ander perspectief, het terugdringen van de normativiteit ten gunste van de instrumentaliteit. Hiermee is de stap van theorie naar praktijk echter nog niet gezet. Een analyse van de postmoderne situatie en het denken daarover geeft immers niet zonder meer handvatten voor praktisch handelen. Kunneman geeft daar een aanzet toe. Hij probeert de inzichten van Lyotard en anderen te verbinden met de maatschappijtheorie van Habermas. Hij wijst op de wisselwerking tussen systeem en leefwereld en introduceert het begrip 'interferentiezone', dat hij tussen systeem en leefwereld situeert. Dit begrip is ook voor het opbouwwerk van belang.

De interferentiezone

Met dit begrip wordt het deel van de samenleving aangeduid, waarin communicatieve en strategische rationaliteit naast elkaar een noodzakelijke rol spelen. (Kunneman 1986:282-283). Het onderwijs, de gezondheidszorg, het welzijnswerk, de massamedia en juridische en politieke instituties behoren ertoe. (Kunneman 1992:53). De omschrijving van interferentiezone luidt: 'het maatschappelijke domein waar sociale actoren niet op de overwegende waarschijnlijkheid van de ene vorm van handelingscoördinatie boven de andere zijn ingesteld, maar er bij voorbaat mee rekenen met beide geconfronteerd te worden, respectievelijk beide vormen zelf le-

gitiem in het spel te kunnen brengen'. Kunneman introduceert daartoe het begrip bipolaire constellaties, 'waarbinnen de media geld en macht spanningsvolle vormen van coëxistentie aangaan met communicatieve vormen van handelingscoördinatie'. (Ibid.:54-55)

Het NIMO omschreef de positie van het opbouwwerk ooit als 'tussen straat en staat'. In deze omschrijving valt die positionering zonder veel moeite te herkennen. In Habermas'se termen beweegt het opbouwwerk zich met name tussen de publieke openbaarheid en de staat. Wat kan het concreet met zaken als fragmentering en kolonisering? Waarmee het handelen te rechtvaardigen, wanneer noties als emancipatie, solidariteit en rechtvaardigheid in diskrediet zijn geraakt? Is samenlevingsopbouw een poging tot de constructie van een nieuw groot verhaal, waarmee men evengoed kan ophouden?

Samenlevingsopbouw

Het oerconcept van de samenlevingsopbouw - de grote vertelling - werd rondgebazuind in de jaren zestig en zeventig, tot pakweg midden jaren tachtig. Toen begon het grote scheuren te vertonen. Er kon niet langer gesproken worden over de buurt, de bewoner, de opbouwwerker, het bewonersbelang, het wonen, de staat, etcetera. Het tijdschrift Marge roffelde 'de buurt is dood, leve de buurt'. De mythe van de mannelijke opbouwwerker ging eraan. 'Opbouwwerk in vrouwenhanden', luidde een titel van een publikatie uit die tijd. Duidelijk werd gemaakt dat voor vrouwen het wonen een heel andere betekenis had; voor hen was wonen werken. De staat werd wat minder massief afgeschilderd; deze werd eerder voorgesteld als een labyrint. Voorbeelden te over dus van samenlevingsconcepten die snel veranderden.

Een omvattend concept over de samenleving zit er niet meer in. In plaats van de hechte sociale verbanden gebaseerd op verwantschap, religie of klasse, die lange tijd onze samenleving bepaald hebben, is er een versplinterde, multiculturele en pluriforme samen-

leving ontstaan. Mensen wensen ook heel verschillend te worden aangegproken en dat kan van moment tot moment wisselen, bijvoorbeeld nu eens op het feit dat hij bewoner van flat X is, dan weer op zijn verschil in sexe, enzovoorts.

De gebruikte concepten in het laatste trendonderzoek raken aan Habermas' gedachtengoed. Belangrijke elementen uit zijn theorie, zo zagen we, zijn wat dit betreft het tot stand brengen van eenheid (gedeeld begrip), sociale integratie, socialisatieprocessen. Feiten, normen en expressies dienen op elkaar betrokken te zijn. Opbouwwerkers hanteren in het laatste trendonderzoek vergelijkbare termen. Daarmee komt normativiteit in het vizier.

In het Beroepsprofiel Opbouwwerker uit 1990 duiken normatieve noties, lange tijd een heikel onderwerp, onder het kopje 'morele maatstaven' eveneens op. Dat was tamelijk verrassend omdat werkers zich niet wilden wagen aan een discussie die dat op kon roepen. Over het doel van de verichtingen van de werker schrijft het profiel: 'de opbouwwerker streeft naar een grotere humaniteit en een betere samenleving...bejagent mensen als uitvoerders van hun eigen toekomst...mensen maken mede door hun handelen de ander en zichzelf tot drager van solidaire verantwoordelijkheid.'

Tegen de achtergrond van postmoderne inzichten blijft de vraag levensgroot wat die 'grotere humaniteit' en 'betere samenleving' waarover het Beroepsprofiel spreekt, inhouden. (In een intern stuk van het Samenlevingsverband Beroepsontwikkeling Opbouwwerk wordt dan ook geconstateerd dat in het beroepsprofiel de discussie juist wordt ontlopen door middel van het formuleren van enige platitudes over beroepsethiek, red.) Anders gezegd: welke lading krijgen ideeën over de 'good community' mee. Dat is in ieder geval niet die welke Hallman in zijn omvangrijke studie over buurten daaraan geeft. Hij lanceert het begrip 'neighbourhood wholeness' waarmee hij wijst op verschillende betekenissen: 'complete, that is all essential parts in place and working properly; functionally integrated, so that vari-

ous parts reinforce each other; and healthy, with wounds healed illnesses cured, and wellness maintained' (Hallman, 1984, p.256).

Samenlevingsopbouw als concept van de kleine verhalen lijkt de plaats van samenlevingsopbouw als groot verhaal te hebben ingenomen. Miljarden verhalen, kleine en minder kleine, die het weefsel vormen van het dagelijks leven. Het trendonderzoek 'concepties van samenlevingsopbouw' heeft laten zien dat dit in ieder geval een afscheid inhoudt van een denken in organische eenheden.

Een auteur als Warren die overigens in 1970 al schreef over samenlevingsopbouw en karakteristieken van de 'good community', biedt meer aanknopingspunten. Vele elementen die hij aan de 'good community' onderscheidde duiken, zo laten de trendsonderzoeken ook zien, steeds weer op: 'primary group relationships, autonomy, viability, power distribution, participation, degree of commitment, degree of heterogeneity, extent of neighbourhood control and extent of conflict'. Warren laat zien dat voor de 'good community' een oneindige variëteit van combinaties tussen de genoemde issues denkbaar zijn en er bijgevolg vele goede communities zijn: 'there is no such thing as the good community; there are many good communities.'

Vele elementen uit het rijtje van Warren zullen in het huidige tijdsgezicht aan kracht hebben ingeboet. Waar het op aankomt is de argumenten die achter een juiste mix zitten goed op tafel te krijgen. Het debat over concepties van samenlevingsopbouw en over de professionele steun die opbouwwerkers kunnen leveren is niet van belang ontbloot.

Literatuur

- Beroepsprofiel Opbouwwerker, Gradus Hendriks-stichting. Den Haag, 1990.
- Best S. and D. Kellner, Postmodernism: critical interrogations. Houndmills, Basingstoke, Hampshire, 1991.
- Hallman, W., Neighborhoods, their place in urban life, London, 1984.
- Korthals, M. en H. Kunneman, Arbeid en interactie. Muiderberg 1979.
- Kunneman, H., De waarheidstrechter. Een communicatiethoretisch perspectief op wetenschap en samenleving. Meppel [etc.], 1986.
- Kunneman, H., Habermas' theorie van het communicatieve handelen: een samenvatting. Meppel [etc.], 1985, 3e druk.
- Kunneman, H., Humanisme, postmodernisme en het deskundologisch regime. Utrecht, 1990.
- Kunneman, H., De strijdigheid, het geheime bondgenootschap van Habermas en Lyotard. In: Korthals en Kunneman, Het communicatieve paradigma. Meppel, 1992.
- Kunneman, H., Leve het individu; hedendaags humanisme in de praktijk. Syllabus UvH, Utrecht, 1992.
- Kuypers, P., Trends of bewegingen. In: Mededelingen Opbouwwerk, 1982, nr.6.
- Lyotard, Jean-François, Het postmoderne weten. Kampen: Kok Agora, 1988.
- Peperstraten, F. van, Esthetiek, politiek en pluralisme. Het postmoderne denken van J.-F. Lyotard. In: Heyde, L. en H. Visser (red.), Filosofie en Democratie. Tilburg, 1990, pp. 25-40.
- Peperstraten, F. van, Samenleving ter discussie; een inleiding in de sociale filosofie. Muiden, 1991.
- Peperstraten, F. van, Postmodernisme, marxisme en kapitalisme. Economie en politiek bij J.F. Lyotard. In: Tijdschrift voor politieke economie, 15e jrg., nr.2.

HSAA01000115
118
Tijdschriften MO